

Людина (скорочено)

Ольга Кобилянська

I

Пан Епаміондас Ляуфер (У деяких виданнях — Ляуфлер. — Ред.) жив у добрі часи. Цісарсько—королівський радник, він мав велику повагу, вплив і немалі доходи. Була у нього і слабка сторона — пристрась до спиртних напоїв. Але цього поки що ніхто не помічав.

У Ляуфера було чотири доньки і один син, якого любив до нестями, вважав своїм майбутнім. Мати так само обожнювала сина, не раз у мріях бачила його лісовим радником в елегантній колясці поруч із багатою жінкою, а навколо усі йому з повагою низенько кланяються. А ще краще, якби він став лікарем або й надвірним радником. Це так гарно звучить! Якщо ж згадати, що багато великих людей вийшли з низького стану, то йому це зовсім буде неважко, адже він син лісового радника, а не якогось там пастуха.

А те, що Герман—Євген—Сидор не любив учитися, матір недуже засмучувало. Хіба багато є таких, що люблять ту науку? Вона ненавиділа "висушених тверезих професорів", які мучили її синочка, називали упертим і злим.

Тим часом підростали доньки. Природа не обділила їх красою, а пані радникова посилала, як водиться, вчитися французької мови й музики. Оскільки батько займав високе становище у суспільстві, то удівчат не було відбою від женихів. Одне непокоїло матір: дві середні дочки, Олена й Ірина, любили читати серйозні книги. Особливо Олена. А потім ще й так палко розказувала про них молодим людям, що юрбою її оточували. При цьому сперечалася, розбирала, і в її устах звучали такі пекучі й небезпечні слова, як "соціалізм, натуралізм, дарвінізм, питання жіноче, питання робітницьке..."

Мати не спала ночами з тривоги, що дівчина хоче йти зовсім іншим шляхом, якій призначено природою. А слова доньки про "рівноправність між мужчиною і жінкою", про те, що жінкам треба вчитися і самим себе забезпечувати, викликали у неї сором і лють. Про таку небезпечну поведінку Олени, яка "губить легкодушно свою будучину і відстрашує від себе і віддругих сестер женихів", говорили й товаришки пані радникової. Вони радили їй заборонити Олені читати книги і висловлювати подібні крамольні думки. Сміялися: "Хто ж буде дома їсти варити, наколи жінка стане до уряду ходити? Хто буде порядкувати, прати, шити? Невже ж мужчина? Ха—ха—ха!"

Однак мати нічого не могла вдіяти з Оленою і не наважувалася застосовувати силу. Тим більше, що за нею, "як тінь", піднімалася сестра Ірина і завжди знаходила слова, щоб заспокоїти матір і виправдати вчинки сестри. До них інколи приєднувався й молодий чоловік, студент-медик Стефан Лієвич, який приїхав додому на канікули.

Чого він тільки не розповідав! А його слухали, ніби апостола правди. Про те, що в Швейцарії вже давно поширилася жіноча емансипація, що жінки навчаються в

університетах, прагнуть бути самостійними і рівноправними з чоловіками. Тут же він побачив "сонне царство", а якщо якась жінка намагається "збудити сонну сестру", її висміюють і засуджують, як, наприклад, Олену. Йому за це навіть соромно. Олена відповідала, що це наслідок "нешасного виховання та вкоріненого пересвідчення, що думати—знати пристойть чоловікові, а жінці має воно служити за оздобу".

Мати ненавиділа Лієвича ще й за те, що він ніколи не знаходив доброго слова для її сина, а, навпаки, при кожній нагоді "читав нотації" за його недостойну поведінку і лінощі.

Пізній вечір після великодніх свят. Було тихо, тільки чувся шум гірської річки. Навколо величаво піднімалися Карпатські гори, верхівки яких магічним сяйвом освітлював місяць.

З невеличкої хатини вийшли Олена і Лієвич. Сьогодні у них прощальний вечір, бо Стефан змушений поїхати на два роки, щоб закінчити навчання. Вони не знаходять слів, щоб висловити свої почуття. Він просить її говорити, щоб назавжди запам'ятати голос коханої. Вона з усміхом питає, що, може, йому ще й присягу на вірність зложити? Стефан говорить, що вірить не в присяги, а у силу любові, і розпитує, що вона подумала у першу хвилину, у другу, третю, коли побачила його... Олена відповідає, що полюбила з першої хвилини, коли зрозуміла, що він цільна натура, "задивлювався на жінок не очима нинішнього брудного егоїзму, а людини людяної..." їй подобається і те, що не перетворював себе в "модну малпу", не дуже дотримувався умовностей "світського життя".

Стефан висловлює жаль, що родина Олени його не терпить і може присилувати її вийти заміж за когось, на їхню думку, достойнішого. Але Олена відповідає, що цього ніхто не може зробити проти її волі і просить вірити в любов, а поки що їхні заручини — таємниця.

Пристрасно прощаються, цілуючи руки і просячи один одного триматися ці два роки розлуки, любити і вірити.

Прийшли нові часи і принесли радникові великі клопоти.

Хоч для сина Германа—Євгена—Сидора наймали репетитора, він щоразу приносив за кожне півріччя все гірші і гірші свідоцтва. Батько лютився, а сестри ховали брата, поки не пройде батьків гнів. Мати заспокоювала, казала, то він ще молодий, прийде час — усе налагодиться. Радник відходив серцем, заспокоювався і збільшував синові суму кишенькових грошей. Згодом навіть купив йому золотого годинника і коня. Потім таємно милувався, який син вправний вершник, і пообіцяв, що віддасть його служити в гусари.

Нарешті навчання Сидора закінчено. Він поїхав на однорічну військову службу. Разом з ним відійшло і щастя родини Ляуферів, бо незабаром стало з'являтися безліч векселів за борги сина. Пан радник же все частіше затримувався у кав'ярнях, інколи

там і ночував. Його "слабка сторона" перемогла.

Якось Ляуфер сидів з товаришами за склянкою горілки і жалівся, що син доведе його до жебрацтва пиятикою, картярством і "прочим ледарством". Товариші заспокоювали, мовляв, він ще молодий, прийде час, оду-мається і виправдає найкращі сподівання батьків. Хто з них у молодості не поводився таким же чином!

Лікар жаліє приятеля і говорить, що у нього ж ще дві незабезпечені доньки. Йому заперечують, що дівчата, вийшовши заміж, самі себе поза-безпечують. Адже Олена уже, мабуть, заручена з К—им? Батько відповідає, що донька не хоче за нього заміж, бо не любить. Ляуфера підняли на сміх, сказали, що у нього вдома "бабське панування" і що це недопустимо, щоб дівчина відмовлялася від заміжжя лише з причини нелюбові. І раніше вибирали собі жінку за домовленістю, та й нічого — звалили, жили добре, тим більше, що жінка — як "молодий кінь", "почує сильну, залізну руку, так і подасться".

Коли йшли додому, лікар запропонував радникові поговорити з Оленою, кажучи, що вона добра, шляхетна і не захоче, щоб родина страждала від бідності. Аби лиш забула того... І тільки тут батько дізнався, що його донька зустрічалася зі Стефаном Лієвичем, навіть була таємно заручена. Потім трапилося нещастя: молодий чоловік "набрався десь у шпиталі тифу й помер". Олена тяжко переживала, навіть захворіла, тому й звернулася за порадою до лікаря і змушена була йому все розповісти. Батько дуже образився, що останній про це дізнався, і попросив свого товариша поговорити з дочкою, умовити її.

І лікар дійсно прийшов поговорити з Оленою. Вона була сама, на диво спокійна. Батьків приятель став говорити, що дівчина повинна думати не

лише про свої почуття, а й про обов'язки перед родичами. Олена гостро відповіла, що "не мож інакше збирати, як сіялось" і що батьки самі винні у негідній поведінці її брата. Тоді лікар вирішив викласти всю гірку правду: "всі вони знищені, ...її батька через якусь—то суму, котру мав у себе в сховку й котрої не доставало, віддаляють зі служби".

Олена вражена, але каже, що вона була до цього готова. І не бачить виходу з такого становища. Тоді лікар підказує — вийти заміж за К-ого, який незабаром проситиме її руки. Дівчина категорично відмовляється, бо не любить його: "А подружжя без любові се, по моїй думці, брудні відносини". Старий чоловік аж розсердився, доводячи, що їм нікуди дітися, якщо не прийде звичайна місячна платня, адже старша сестра сама має дітей і до того ж скупувата, на платню Ірини — вчительки музики — теж не проживеш. І хто ж буде догодовувати батьків, адже вони вас вигодували, виростили? Тоді Олена відповіла: "Відповідно до моїх сил, відповідно до моїх здібностей, а властиво відповідно до мого знання, котрим мене мій батько і теперішній устрій суспільний вивінували, хочу собі сама заробляти на кусник хліба, а заробленим щиро ділитися з родичами... Однак задля обов'язку проти волі сковуватись з мужчиною, з обов'язку його і себе оббрівувати... В чім мені тут добачувати святість обов'язку, коли самий сей обов'язок стане брехнею?" І сказала, що вона має розважливий критичний розум і не зверне "з

раз обраного шляху", готова боротися з незлагодями життя, бо вона — людина.

Якось через два тижні після цієї розмови повернувся радник додому сильно напідпитку і в лихій настрої. Жінка почала йому докоряти, жалкує чи, що вчасно "не наловила ... поведів" на нього. Чоловік зло розсміявся і сказав, що у неї немає сили навіть доньку свою приборкати — вона й слухати не хоче про заміжжя з К—им, хоча це було б порятунком для усієї сім'ї.

Тут почувлися легкі кроки й увійшла Олена. Вона була з пачкою нот і сказала, що йде до Маргарети, а повернеться пізно. Мати лише кивнула, а батько грізно став на порозі, питаючи, яке діло вона має до вчительки музики у такий час і в таку погоду (надворі був дощ і сильний вітер). Олена відповіла, що вона за гроші переписала ноти і повинна їх сьогодні віднести. Батько розлютився: "Що? За гроші намазала ти ту дрань отут? Отже ти відважуєшся мені ще і в тім нечесть робити?" І продовжує, що не може порядним людям у лице подивитись, коли згадає, що донька "відкидає поважного чоловіка, й замість того, наче бідолашний писар, маже ноти за гроші; що безчестить моє ім'я, цілу мою родину; що хоче за всяку ціну відогравати якусь роль".

Вони продовжували сваритись, докоряючи одне одному та ображаючи. Однак Олена сказала, що "ніяка сила світу не стопче в мені мислячої самостійної людини" і що вона ніколи не буде жити брехнею. Батько знову почав кричати і проклинати дочку, кажучи, що вона все одно підкориться йому, тому що ще неповнолітня.

II

До тієї самої хатини, звідки вони з Лієвичем виходили три роки тому, прямувала тепер Олена. Тут жила стара вчителька Маргарета С, зараз, правда, уже для неї не вчителька, а щира порадиця і подруга.

У кімнаті були затишок, спокій і звучала музика Шопена. Олена, як вона це часто робила, тихенько сіла в крісло і поринула у спогади. Саме під таку музику Стефан і зважився сказати їй про свою любов. "Яка одинока незабутня хвилинка! В яким неописанім зворушенню находився він тоді — звичайно спокійний, гордий! Признання його тодішнє було лиш відгомонам тої музики — скована пристрасть. А вона? Найніжніші нерви дрожали, тремтіли в ній. Адже обоє носили в серцю любов, однак і обоє були горді, вразливі, і одне не хотіло другому признатись, аж таки він перший почав...

...Се була сила глибока, могутча, піднімаюча сила, котра не знає ніяких перепон, нічого не жахається, котра, проломлюючи дорогу, пориває усе з собою, часто руйнує те, що закони і звичаї, і час з трудом збудували..."

Пізніше стара дама закінчила грати і увійшла зі світлом до кімнати. Вона не здивувалася несподіваній гості, бо так бувало часто. Олена сказала, що хоче написати листа К—ому, щоб він не приходив просити її руки, не принижувався, адже вона його не любить і відмовить. Маргарета почала умовляти Олену підкоритися, доводила, що К—ий — непоганий молодий чоловік, добрий (забрав до себе матір)* і вона незабаром звикне. На це Олена гостро відповіла, що це "егоїст і чоловік гордий", він не раз

хвалився перед Стефаном, що його нічого не дивує, усе він скуштував і "ніяка жінка не в силі довший час придержати, бо, мовляв, знає наперед про кож-ду, що потребував би лише палець надставити, а мав би їх десять нараз". І про неї особисто сказав, що вона за допомогою своїх ідей "робиться... така інтересна в родинному гнізді", але коли б він захотів, то одразу б полишила ці ідеї і "не сміла б мені їх у мій дім заводити. А до делікатної кухні, яку я люблю, вона й не пасувала б". Отже, ким би Олена для нього була? "Нічим більше..., як ключницею його дому..."

Маргарета подивувалася такій мові дівчини, її суворій правді, але не хотіла, щоб вона йдалі ступала "тою тернистою й небезпечною дорогою". Тому сказала, що слухаючи її, можна подумати, що чоловіки зовсім не мають добрих прикмет. Адже ж і Стефан, очевидно, мав якісь недоліки?

Олена відповіла, що так. "Був нудний педант, був заздрісний, був гарячка". А ще мав спадкову схильність до пияцтва, і це її дуже непокоїло, але думала, що взаємна любов допоможе перебороти лихо.

То ж чи може вона вийти за нелюба? "Ми вели б неустанну боротьбу між собою, котра б остаточно мусила виродитись у ненависть. Так, як я його знаю, то він не звернув би ніколи з шляху, раз обраного; а я, Маргарето, не єсьм натурою, котра б могла зносити на своїм карку панування другого". Стара вчителька відповіла з жалем, що такі думки не доведуть до доброго, адже ж зовсім не краще бути самотнім, нікому не потрібним, та ще й у бідності. То ж треба вітати К—ого "як свого ангела—спасителя". Олена відповіла, що ніколи, краще вмерти. Маргарета сказала, що не вмирається так легко, і в неї була така думка, коли помер чоловік, але ж живе, чекаючи кінця. Дівчина замислилася, зайшовши думками у безвихідь. Дійсно, що ж їй робити? Чим їй зайнятися? До писання не мала таланту, "а всяке дилетантство було їй ненависне". Вона розуміла, що повинна дотримуватися своїх поглядів, бо "пропаде, як тисячі перед і за нею". І думка "світу" для неї неважлива: "Ані їх хвальба, ані їх догана не були ніколи в силі постановити для мене якоесь правило!" Єдина мрія — що настане час, коли "справедливість перестане бути якимось даром ласки, ...жінка не буде примушена жертвувати свою душу фізичним потребам". От коли б їй дали "поживу... душі; ...серйозну, тривалу працю..." Маргарета їй говорить, що вона забула про матеріальні потреби, на це Олена відповідає: "Моральна нужда і абсолютна бідність — се одне й те саме. Наслідки їх однакові". І просить паперу, щоб написати листа К—ому з відмовою.

Жінки попрощалися холодно і німо. Вони обидві зрозуміли: щось їх роз'єднало після цієї розмови.

Чаша горя, яку довелося випити родині Ляуферів, ще була неповна. Герман—Євген—Сидор закохався, але дівчина залишилася глухою до його почуттів і відмовилася стати дружиною. Хлопець не знайшов ніякого іншого виходу, як вистрілити собі в лоб.

Невдовзі радника усунуто зі служби, і гарні, золоті часи залишилися в минулому.

Найстарша дочка Ляуфера вийшла заміж за старого, але багатого чоловіка і проживала далеко від родичів, раз чи двічі на рік пишучи листи. Сестри не були між собою близькі, тому Олені було важко писати листа з проханням дати в оренду частину поля за містом, що належала зятеві.

Відповідь чекали довго, нарешті зять погодився на невивідних для Ляуферів умовах, але діватися було нікуди. Родина виїхала в село. Найменшу сестру старша забрала до себе — доки звикне.

Минуло п'ять років з того часу, як Ляуфери проживали на селі, відлучені від інтелектуального світу, від усякого товариства. Життя їх було тихе та сумне, приправлене бурхливими вибухами пияцтва Ляуфера. Ніхто не здержував його тепер від такої поведінки. При суперечках впадав у злість, поводився, наче божевільний, навіть кинув одного разу молотка на дружину.

Тепер головувала в родині Олена. На її плечах "спочивав гаразд цілої родини". Адже Ірина вийшла заміж, але повдовіла і повернулася додому, а наймолодша, Геня, жила у родині старшої, де привчалася до господарювання: "За урядника не вийде, бо тим грошей треба, а тому, що вона не є гарною, то ще найлучче буде випровадити її на добру газдиню і охоронити її від усякої вищої освіти, котра в нашій родині відіграла таку нещасну роль..." (так написала найстарша сестра).

Був осінній сонячний день. У селі панувала тиша. Багато людей поїхало на ярмарок. На полях нікого не видно, давно вже весь урожай позвожено додому. Сумний і непривабливий це був вид. Веселив око лише один темний дубовий ліс, до якого охоче звертали відпочити мандрівники. Туди попрямувала й Олена. Вона була така ж гарна, як і п'ять років тому, тільки лице "потемніло та обгоріло", а "біля уст уклалася морщина, котрої перше не було і котра надавала тепер цілому лицу вираз глибокого суму й утоми". Які ще мали бути наслідки життя у відриві "від усяких товариських зносин", в тяжкій праці і в безперестанній боротьбі з журбою? "Немає тяжчої кари для молодого живого духу, для бистроумних, енергійних, а надто ідеально уложених натур — як таке життя". Олену лякало, що й вона незабаром перейде в розряд людей байдужих, котрі турбуються лише про "фізичний добробут", тобто матеріальний достаток. Вона билася, "як той спійманий орел", у пошуках виходу з цього становища, але не бачила його.

Олена задивилася на мурашник, що був поблизу неї і пригадала статтю відомого російського критика Д. Писарева "Бджоли". Як багато почуттів піднімалося в її душі колись проти "трутнів". Тепер вона читала дуже рідко.

Згадала знову про лист, дістала з кишені і прочитала уже в котрий раз. Найстарша сестра писала, що хоче продати землю, яку вони орендують, то ж хай заздальгідь домовляються з новим господарем, інакше через рік опиняться без оселі.

Пані радникова, колись "гарна і горда жінщина", зломилась. Коли Олена розповіла їй про лист, та лише заплакала. Ірина часто хворіла, а найменша сестра, уже доросла, повернулася і тяжко працювала на полях нарівні з чоловіками. Сподіватися на чиюсь допомогу чи пораду було нічого, тому Олена й не розповіла родині про негативну відповідь нового господаря землі, а намагалася в котрий раз сама знайти вихід.

Раптом почувся тупіт кінських копит, і вона побачила малий легкий візок, у якому сидів молодий чоловік, по одягу видно, що лісничий. Олена радо привітала його й дозволила себе підвезти. Почали говорити. Фельс, так звали цього її знайомого, говорив багато, розповів, що залишається на службі у барона, що купив ще одне село і замінив собі коня. Дівчина похвалила коня, сказала, що хотіла б навчитися правити кінськими, але це, напевно, важко. Фельс радо пообіцяв навчити і навіть дав у її розпорядження свій візок. Вона взяла поводи, а молодий чоловік сказав, що треба тримати сильно, а це для жінки з її ніжними руками важко. Тоді Олена, не соромлячись, сказала, що цими ніжними руками вона витягає п'ять—шість відер води для худоби, якщо цього нікому зробити. Фельс здивований прямою дівчини, хоч і погоджується, що в господарстві інакше не можна. І розповідає, що його знайомі дочки священника теж "дуже господарні", особливо старша, панна Омелія. Вона "дуже образована", "грає на фортеп'яні", і у неї він бере журнали читати. Олена трохи вражена і питає, чим та панночка йому подобається, але Фельс відмовляється відповісти, говорячи, що він цього не знає. Дівчина зрозуміла, що "не любив він узагалі думати, а був більше чоловік чувства". Сказала, що й вона може дати йому книги для читання. Сама ж зараз не читає, не може...

Раптом коні рвонули вбік і ледь не перевернули візок. Фельс ухопив поводи твердою рукою і люто вдарив коней. Потім повернувся до неї і м'яким голосом спитав, чи вона не злякалася. Олена відповіла, що стала боязлива, бо рідко виїжджає. Усі коні при роботі, а чужих просити не хоче. Фельс сказав, що мусить щодня виїжджати своїх коней, тому може їх давати їй. Однак Олена зауважила, що сама не поїде; зійшлися на тім, що виїздитимуть разом.

Через чотири дні в ту саму пору Фельсів візок знову зупинився перед помешканням Ляуферів. Фельс привіз дівчину додому. Олена була стомлена, але привітним і лагідним голосом просила його приходити ще.

Після цієї прогулянки Олена стала сумна, мовчазлива. З домашніми поводитися роздратовано, навіть різко. Коли ж Ірина вимовляла ім'я Фельса, дівчина уникала її погляду, а та не розпитувала, хоч бачила, що з сестрою щось діється. Чекала, поки сама розкаже.

Одного разу пані радникова стала допитуватися в Олені, коли та напише листа новому власникові землі. Дочка відповіла, що треба ще зачекати. Мати засумнівалася, чи принесе це чекання порятунк, але Олена запевнила, що все буде гаразд, "а ся

дівчина не говорила ніколи на вітер".

Тут увійшла Ірина і спитала, що це сестра знову бере на себе. Тоді Олена ніби жартома відповіла:

— Вас беру на себе!

Обидві стояли біля вікна та дивилися на сумний осінній краєвид. Ірина помітила, що сестра мала дуже змучений і засмучений вигляд. Сказала, що їй передавав вітання Фельс, якого вона зустріла в учителів. Олена була в замішанні, а Ірина продовжила, що їй здається, ніби Фельс цікавиться Оленою. При цьому додала, що "він добрий чоловік, але дуже обмежений..." Та підхопила: "Так, так, але всежтаки він маєдоходи; а головна річ: він добрий чоловік!.."

Ірина в тривозі і здивуванні подивилася на сестру. Адже та не могла полюбити такого чоловіка, а якщо й полюбила, то що це була за любов? Вона не розуміла...

Олена йшла повільно, щоб заспокоїтись. Було дуже ніяково перед сестрою, що обожнювала її, і тепер роздумувала, чи є в неї любов.

Потім стала думати про Фельса, намагаючись віднайти у ньому щось привабливе для себе. Але не знаходила, хоч вірила, що його любов не могла не вплинути на неї. "Любов має те в собі, що наколи походить від симпатичних осіб, викликає і в нас настрій, подібний до любові..."

Олена часто стрічалась із Фельсом, причому на самоті. А якщо хтось із родини з'являвся вдома, ставала мовчазною і шукала собі заняття на кухні.

Коли випав сніг, лісничий почав приїжджати щонеділі і забирати усіх на прогулянку. Часто бувало, що катав саму Олену, щохвилини питаючи, чи їй не холодно. Він зовсім втратив свою сміливість щодо неї, а вона, навпаки, — говірлива, весела, зовсім ним заволоділа. Інколи він починав розмову про щось, не передчуваючи, що говорить проти її поглядів. Олена спиняла на ньому гордий, холодний погляд, і він бентежився.

"— Чого говорите про речі, котрих добре не розумієте? Се ж вам не личить! Будьте таким, яким ви є, і не думайте йти другим під лад!

— Тиранка з вас, панно Олено!

— Чого мене слухаєте? Не робіть сього, наколи вам неприємно.

— Чому ви до мене такі гострі? — питав з вимушеним усміхом. — Завсігди маєте щось на мені критикувати, а мені се болить.

— Я не хочу, щоб над вами хто глумився, — відповідала вона м'яким, перепрошуючим голосом". Він їй одразу все прощав, цілував руки і "був би стерпів, хоть би вона й ногу на карк поставила". Вона це відчувала, і у неї зростала відраза, що він їй не противиться, а охоче піддається її сітям. Одного разу Фельс ледь їй не освідчився, а вона відштовхнула його такими різкими словами, що той, мало не заплакавши, подався геть. Потім перепрошувала його, говорячи, що вона така нещаслива. І це було правдою.

Настав Великдень. Олена оглянула господарство і повідсилала парубків та дівчат

до церкви. Сама пішла на город і журливо задумалась. Навіть природа, що оживала, не розігнала її сумних думок про майбутнє.

Мимо саду йшла стара Катря, мати сільського старости, і привіталася, як велів звичай. Спитала, чи не йде дівчина до церкви, а потім стала розповідати про те, скільки гостей з'їхалося до пані лісничихи, скільки там усього напекли. Подарувала писанку і побажала, щоб за рік Олена їла паски уже не сама, а з чоловіком та дітьми, бо ж не годиться дівувати увесь вік. Згадала й свого покійного Івана. Він був добрим господарем і чоловіком. Як любив її! Хоч і частенько бив. Але то чоловікові можна, на те він і чоловік. Не дурно й кажуть: "Жінка не бита, а коса не клепана — одно й те саме!" Олені ж, за те, що вона читала їй листи віддоньки, Катря побажала стати панею молодого пана лісничого. І розповіла, що той купив недавно таку корову, якої у селі ще й не бачили.

Того самого дня після обіду зійшлися гості, запрошені Оленою і її родичами: старі вчителі з синами, надлісничий, священник з родиною і молодий Фельс. їли "свячене", бажали добра, здоров'я, потіхи з дітей та онуків. Потім старі бажали молодим, а молоді — самі собі. Тоді старші, розчулені, залишили "любу молодіж" саму.

Ніхто так не міг гордитися у той день своїм гумором, як Олена. Очі сяяли, коси спустила на плечі, здавалася набагато молодшою. Фельс не зводив з неї очей, і вона не полишала його увагою. Усі присутні милувалися і говорили, що з них вийде добра "пара".

Іринка мала вигляд дуже утомлений. Вона слідкувала за сестрою, відкривши для себе її таємницю (одружитися з нелюбим, але багатим), і дуже непокоїлась. Спочатку намагалася розбити цей план Олени, потім говорила з нею, але сестра відповіла, що їм усім потрібне пристановище. Ірина плакала, говорила, що не може прийняти такої жертви, але Олена втішала її, що робить це задля родичів, хоча насправді її найбільше тривожила хвороблива Ірина, яка без неї пропала б.

Гірко було спостерігати Ірині за тими "ловами", як висловилася Олена. Сьогодні усе мусило вирішитися.

Олена з нетерпінням чекала, поки роз'їдуться гості, а більше всього боялася, щоб Фельс не став освідчуватися, бо сьогодні вона надто знервована й утомлена.

Коли гості попрощались, Олена пішла в кімнату шукати якусь хустку. І тут до неї підійшов Фельс. Він був дуже блідий, а очі палали гарячим вогнем.

— Олено!

— Що ж?

— Я не знаю. Я...

— І я не знаю...

— Оленочко! — повторив він.

— Бажаєте чого-небудь?..

— Так. Се бачте... ви...

"Він її боявся. Її ж взяла колишня дика нетерпеливість й вона задрожала на цілім

тілі...

— Ви знаєте, що ви такі гарні—гарні...

Він станув нараз близько перед нею, і вона зачула від нього вино; але в тій же таки хвили, заки вона змогла се завважити, пірвав її палко до себе. Вона скричала й відтрутила його далеко назад. Її обняла сильна, несказанно глибока фізична відраза.

— Тихо! — кликнув він у сильнім зворушенню. — Я вас люблю, Олено, не завдавайте мені болю!..

Брови його стягнулися грізно; закусивши долішню губу, глядів на неї заіскреними очима.

— Чому відтрутили ви мене? Я вас люблю, Олено, будьте моєю жінкою! — сказав він пристрасно.

Вона стояла перед ним, оперта о стіну, бліда, з широко отвореними очима, з дрозжачими ніздрями, у важкій боротьбі. Сильно товклося в грудях її серце. Ноги дрожали під нею, і вона не змогла уст одтворити.

— Олено, дорога, відповіжте мені! Вона мовчала.

— Чи ви втратили мову? О, скажіть лише одне слівце.

Вона ледве глянула на нього, опісля закрила розпучливим рухом лице і застогнала. Він зсунув лагідно з лица її руки та шукав її очей. Вона відвернула голову від нього.

— Ви не любите мене? — прошептав, глибоко зворушений. — Не хочете бути моєю жінкою? Не хочете?

Минула мала хвилина, в часі котрої чути було лише її важкий віддих.

— Коли так, то простіть!

— Я хочу, Фельс! О боже, я хочу, хочу... — вирвалося з її уст".

Коли Фельс почув це, то кинувся обіймати і цілувати Олену, а вона мовчки зносила ті любовці.

Було вже пізно опівночі. Місяць ясно світив у кімнату сестер, заливався співом соловейко, розмірено йшов годинник, але його тикання часом переривав гіркий нервовий плач.

Олена втішала:

— Не плач, Іринко!

Іринка відповідала, що вона не може, у неї серце розривається, благала, щоб сестра не робила цього.

Тоді Олена сіла на ліжку і зареготалася упівголоса, як божевільна: "— Чи лише я збрехала? Чи лише я одна? Хто питає про правду, або про любов? Врешті я була між вами найсильніша, то хрест нести припало мені".

То ж хай Ірина не будить у ній колишню людину, не мучить сумнівами, адже вона виконала своє "завдання".

Сестри затихли. Олена лежала, немов у полум'ї, й думала про нього. Але так ні до чого й не додумалася, задрімала. І приснилося, ніби величезні морські хвилі все ближче підходять до неї. Шумлять грізно, а між їх шумом чути гучний, могучий голос. Все ближче до неї підходив той голос, зворушуючи аж до глибини душі. Серце ледь не

вискакувало, не розривалося. Хотіла крикнути, обізватись, але море раптом стало спокійним і гладким, "а по його золотавій площині ступав мужчина, високий, відважний, з сяючим чолом: прямо підійшов до неї і ...усміхнувся..."

І не дивувалися вони, що так довго не бачились. Любувались собою і сперечались, а між тим шуміло море прастару звісну пісню, пісню про любов. А сонце горіло на заході червоним сяєвом..."

Через місяць увечері на подвір'ї Ляуферів зібрався натовп селян. Стара Катря ходила між людей з пляшкою горілки і частувала, примовляючи: "За здоров'я молодих!" Ворота були відчинені, і на подвір'я заїжджали віз за возом з весільними гостями з усієї околиці. Фельс настояв, щоб весілля було гучним і пишним. Запрошені займають свої місця у святково прибраних кімнатах, а пані радникова проходжується між гостями. Їй здалося, що повернулися старі добрі часи. Звідкись взялася давня зарозумілість у цій прибитій роками і горем жінці: "Вона подала ласкаво надлісничим руку, а вчителів привітала лише гордим поклоном. Здавалось, немовби вона і не проживала з ними ніколи у ближчих товариських відносинах. Вони ніби вперше, і то з ласки, знайшлися в її домі..."

Вона пишалася, що її доньку вибрав найгарніший мужчина в околиці. А особливо тішила стару пані купа весільних подарунків, і серед них — велика скринька зі сріблом на дванадцять персон, яку подарував Фельсів барон.

Приїхала на весілля і Маргарета. Вона постарішала і посумнішала. Ходила мовчки по кімнатах і слухала пані радникову, яка їй розповідала про нареченого. Та хвалилася, як Фельс любить Олену, який він добрий, і що віддав їм маленьку хатинку в місті. Матері з Генею легше буде там жити, а Ірина залишиться, звичайно, з Оленою. Далі пані радникова говорить, що Фельс "добрий, щирий хлопець, чесний, ретельний чоловік, і Олена буде з ним щаслива". Маргарета на це лише прошептала:

— Дай Боже, дай Боже...

Вона не може забути, що Олена так бездумно відмовила К—ому. Він тепер суддя, має великі доходи і живе безжурно, одружився з донькою багатого броварника. Мати сказала, що нічого, "нема нічого злого, щоби на добре не вийшло". Ще невідомо, як би до них поставився К—ий, чи був би такий прихильний. А що не так склалося, то винен тільки той безталанний Лієвич. Маргарета весь час думала про Олену. Зустрівшись, вони обидві збентежилися. Олена сказала:

— Бачите, Маргарето, я таки віддаюсь!

Зацікавлені гості сидять, перешіптуються, чекають молодого з молодою. Молодий незабаром приїде, а от де вона?

Ірина, з виглядом як на похоронах, сказала, що молода зараз з'явиться, вона пішла на кілька хвилин у свою кімнату.

Олена, у довгій білій сукні, справді заховалася в одинокім кутку, який їй ще лишився. Вона була зайнята дивною роботою — виймала зі скриньки один лист за другим і, не дивлячись, роздирала їх. Нарешті залишився один. Взяла до рук, але не

витримала і вирішила прочитати в останній раз.

"Що твій медвідь коли—небуть і заслабнути, а навіть і в ліжку лежати може, ти б, певно, й не думала, серденько! Тепер якраз пора, в котрій посилаю тобі свої записки, Оленко; а що мене Василь, з котрим тепер разом мешкаю, насилу запакував до ліжка, а сам десь полетів по якогось лікаря, а самота така страшна, то й хочу по змозі до тебе говорити. Хотів би я, моя рибчино, щоб ти була тут, тримала руку на чолі — твою легеньку малу руку... тоді й не боліла би вона так сильно. Я собі уявляю, що ти тут біля мене, сидиш на ліжку... бачиш, Оленко? Любов таки найкраща з усього, що життя лише має!.. Тепер, наприклад, коли мене голова так шалено болить, ти б певно усього спробувала, щоб лише мій біль усмирити. Я переконаний: ти б се інакше робила, як ми, лікарі, а воно би, певно, скорше перейшло.

Ах, скільки мав би я тобі говорити! Маєш ще три місяці перед собою — а потому Великдень. Я все відкладаю на Великдень... душа так повна, ти мене знаєш... так, але лежачи, писати утомився..."

Це були останні слова Стефана, писані для неї. Василь переслав їх Олені.

Дівчина притиснула листа до уст, а потім подерла його на дрібні шматочки. Вона підійшла до вікна і закрила лице руками.

З вікна долітав чудовий запах лілей. Тихо шумів ліс. Незабаром почула, як під'їхав візок. Вона добре знає, хто ним приїхав, чий це короткий, голосний сміх.

Ноги під нею задрижали, у вухах щось бринить, а горло здавили корчі. Нерви напружені до краю. "Якесь незнане доти, упряме, дике чувство обгорнуло її — одне лише чувство. Вона ненавидить. Ненавидить з цілої глибини своєї душі! Вбивала б, проклинала б, затоптувала б, як ту гадюку... Чи — його? — Адже вона винувата!! Сама, самісінька вона... І чим вона оправдається? Що вона людина?..

Вона залялалась несамовито сміхом.

...Приклякнувши до землі, вона ридала нервово—судорожним плачем; а коли увійшов він, підняла руки, немов би просила порятунку.

Він підвів її і притис до грудей.

— Ха—ха—ха! Ти плачеш, Олено? Ну, звичайно, як усі дівчата перед шлюбом!!!"

1891. Село Димка, на Буковині.